

امامزاده اسماعیل علیه السلام (همدان)

زهرا پور شعبانیان^۲

چکیده:

در دوران صفویه با اشاعه مذهب تشیع در نظام ارزشی و نگرشی ایرانیان، بناهای مذهبی، آرامگاه‌سازی و احترام به بزرگان و معصومین علیهم‌السلام از اهمیت والایی در محیط مذهبی برخوردار شده، آرامگاه و بقاع مقدس در نسج جامعه و فرهنگ ایرانی ریشه دوانده و بقاع متبرکه هر شهر بخشی از هویت دینی آن شهر را تشکیل داده است. نمونه‌ایی از این بینش شیعی، آرامگاه‌های مذهبی همدان در دوران صفویه است.

فرضیه بنیادین این پژوهش، بررسی آرامگاه امامزاده اسماعیل علیه‌السلام در همدان به عنوان بخشی از هویت دینی جامعه در دوران صفویه است. امر مهمی که پژوهشگران را در احیا ارزش‌های معنوی جامعه یاری می‌رساند.

کلید واژه‌ها:

صفویه، همدان، امامزاده اسماعیل علیه‌السلام.

بناهای مذهبی، آرامگاه‌سازی و احترام به بزرگان و معصومین علیهم‌السلام به عنوان سمبل خواسته‌های سیاسی و مذهبی تشیع مطرح هستند که نقش عمده‌ای در زندگی سیاسی، اجتماعی و اقتصادی جامعه ایفا می‌کرده‌اند. این نگرش منجر به آن گردیده بود که این گونه بناها از اهمیت والایی در محیط مذهبی برخوردار باشند^۳ و از آنجایی که عمدتاً پیروان تشیع به این بینش مفتخر بودند، بنابراین می‌توان چنین نتیجه گرفت که حداقل بینش شیعه در دوام، تقویت و توسعه بقاع متبرکه و فرهنگ آرامگاه‌سازی از نقش اصلی و اساسی برخوردار بوده است^۴، آرامگاه و بقاع مقدس در نسج جامعه و فرهنگ ایرانی ریشه دوانده، و در اجتماع ایران دارای برتری خاص خود می‌باشند همانند توجه به آستان قدس رضوی و حرم حضرت معصومه علیها‌السلام و هزاران امامزاده دیگر.^۵ بزرگ‌ترین بقاع متبرکه کشور آنهایی هستند که از آغاز ظهورشان مراکز آیین تشیع بوده‌اند.^۶ با ظهور دولت صفوی و قدرت گرفتن مذهب تشیع به عنوان مذهب رسمی، سعی وافر در توسعه، مرمت و بازسازی مقابر امامزاده‌ها، علما و مقدسین صورت گرفت، به‌طوری‌که تعدادی از آنها به صورت مجموعه‌هایی بزرگ و معتبر با پشتوانه مالی فراوان درآمدند.^۷ بقعه شاه نعمت‌الله ولی در ماهان کرمان^۸، حرم مطهر امام رضا علیه‌السلام در مشهد^۹ و بقعه شیخ صفی‌الدین در اردبیل^{۱۰} تنها سه نمونه در میان بسیاری از این قبیل بناها می‌باشند. هیچ یک از شاهان صفویه در آرامگاه‌های مناسب و باشکوه که بدین منظور ساخته شده باشد دفن نشدند^{۱۱}، شاهان صفوی ترجیح می‌دادند که در جوار اماکن متبرکه به خاک سپرده شوند و این مطلب نشانگر علاقه و احترام فراوان آنان به امامزادگان و در نتیجه توسعه و گسترش بناهای آرامگاهی بود. در این دوره سبک معماری قدیم ایران تجدید شد و در طرح بناها، شکل و مصالح بناها، جای خود را باز کرد.^{۱۲} همچنین استفاده از خطاطی و خوشنویسی با مضامین دینی روی کاشی در آرایش بناهای

مذهبی عمومیت یافت و بناهای متعددی با خطوط ثلث، نسخ و نستعلیق و خطوط دیگر تزیین، رونق فراوان یافت.^{۱۳} در نهایت می‌توان چنین گفت که در دوره صفوی زیارتگاه‌ها جنبه غالب معماری مذهبی بود. این امر مخصوصاً در مورد مجموعه‌های بزرگ و حتی امامزاده‌های مجزا هم صادق بود؛ هر دو نوع این ابنیه مراکز زیارتی برشمرده می‌شدند. صفویان در معماری مذهبی بیشتر از مساجد، از آرامگاه‌ها و زیارتگاه‌ها حمایت به عمل آوردند. پذیرش و توسعه تشیع با سنت دیرینه تجلیل از ائمه علیهم‌السلام می‌توانست در مقام مذهب ملی این نوع تحول و دگرگونی را بیشتر از پیش جاودانه سازد.^{۱۴} در این مقاله سعی شده نمونه‌ایی از این بناهای متبرکه تحت عنوان امامزاده اسماعیل علیه‌السلام در همدان مورد بررسی قرار گیرد.

۱. موقعیت مکانی امامزاده اسماعیل علیه‌السلام

بنای تاریخی امامزاده اسماعیل علیه‌السلام در سمت شمال غرب شهر همدان و در انتهای خیابان باباطاهر و در حد فاصل میادین امامزاده عبدالله علیه‌السلام و فلسطین، در مجاورت مسجد تاریخی حاج کلبعلی قرار گرفته است. مرحوم مصطفوی در تبیین موقعیت مکانی بنا در کتاب خویش چنین نگاشته است:

خیابان باباطاهر را که تا پایان طی نمایید دست چپ به یکی از گورستان‌های معتبر شهر همدان می‌رسند و از محوطه گورستان مزبور بقعه آجری با گنبدی که اخیراً روی آن را به سیمان اندود نموده‌اند در سمت شمال گورستان نمودار می‌باشد.^{۱۵}

از گفته‌های مصطفوی و شرح معماری که درباره آن سخن گفته خواهد شد؛ این طور می‌توان نتیجه گرفت که بنای مزبور در جوار قبرستانی واقع بوده است.

۲. پیشینه تاریخی امامزاده اسماعیل علیه السلام

به علت تعمیرات و مرمت‌های پی‌درپی که در ساختمان بنا به انجام رسیده، هم‌اکنون هیچ کتیبه‌ای که بیانگر تاریخ ساخت بنا یا نام بانی باشد، موجود نیست. بر طبق متون تاریخی بقعه امامزاده اسماعیل علیه السلام، در اواخر قرن نهم و دهم هجری مزار معتبری بوده است. بقعه مزبور، بر اثر تهاجم افغان‌ها یا احتمالاً عثمانی خراب شده است، بر حسب ماده تاریخی بنای بقعه (شیعیان را باب فتح) در دوره شاه سلطان حسین صفوی در سال (۱۱۳۵ هجری)، آن را تجدید بنا و مرمت کرده‌اند.^{۱۶}

۳. ماهیت مزار شناختی

درباره شناخت نسب فرد مدفون در مزار نیز، به مانند غالب آرامگاه‌های همدان، تاکنون نتیجه قطعی در میان صاحب‌نظران حاصل نشده است. برخی از محققان معتقدند که مزار مزبور، خاک جای یکی از فرزندان امام موسی کاظم علیه السلام می‌باشد. سنگ مزار، ایشان را فرزند بلافصل موسی بن جعفر علیه السلام معرفی می‌نماید. برخی دیگر ایشان را از نوادگان امام حسن مجتبی علیه السلام می‌دانند.^{۱۷} شیخ آقا بزرگ تهرانی، در ذکر «حیرانی» قمی شاعر و پسرش «ضمیری» همدانی گوید که وی از ندیمان سلطان یعقوب ترکمان آق‌قویونلو (۸۹۶ هجری) بوده و چون در کاشان قاضی شهر را هجو کرد، ناچار بگریخت و به همدان آمد و در آن شهر کدخدا شد، که هم در آنجا به سال (۹۰۳ هجری) بمرد. فرزندش ضمیری نیز از شاعران عهد شاه طهماسب بود که در همدان زندگی می‌کرد و همانجا درگذشت پس او را در امامزاده «اسماعیل» آن شهر دفن کردند.^{۱۸}

۴. تحلیل معماری

این بقعه به نام امامزاده اسماعیل علیه السلام خوانده می‌شود و ساختمان آن اجمالاً بنای مربعی است که ضلع غربی آن برجستگی و قسمت محدبی به صورت نیم استوانه

دارد (طرح ۱) و گنبد نسبتاً موزونی بر فراز این بنای مربع استوار بوده و بنای مذکور اکنون فاقد گنبد می‌باشد. به گفته متولی بقعه در سال‌های قبل از انقلاب اسلامی، بقعه دارای گنبد موزونی بوده و این گنبد دو طبقه بوده که اهالی از طبقه بالای آن جهت به امانت گذاشتن جنازه افراد متوفی استفاده می‌کردند و گویا در جریان جنگ تحمیلی گنبد مذکور دچار آسیب شده است و بعد از جنگ تحمیلی کلاً گنبد را برداشته و در حال حاضر بقعه دارای گنبدی به صورت دایره‌ای با ارتفاع کم می‌باشد که روی آن را با پوشش ایزولاسیون نقره‌ای پوشانده‌اند. (طرح ۲-۳-۴-۵)

تصویر شماره ۱: بقعه امامزاده اسماعیل همدان

ورودی امامزاده اسماعیل؛ مدخل اصلی بقعه، در ضلع شمالی است. عرض درب ورودی بنا یک متر و ارتفاع آن دو متر می‌باشد یک برجستگی نیم استوانه‌ای شکل در قسمت جنوب مشاهده می‌شود که این برجستگی به دلیل وجود طاق‌نما یا صفه‌ای می‌باشد که در داخل بنا تعبیه شده است (تصویر ۲).

تصویر شماره ۲: مدخل ورودی بقعه امامزاده اسماعیل همدان

صحن امامزاده اسماعیل؛ بقعه مزبور به علت قرارگیری در فضای قبرستان دارای محوطه وسیعی بوده ولی در حال حاضر این محوطه محدود به حیاط کوچکی در جبهه جلویی بنا شده است (تصویر ۱). بنای امامزاده اسماعیل علیه السلام بر نقشه مربع شکل ساخته شده با این تفاوت که در گوشه‌ها به صورت پخ درآمده و نقشه بنا به هشت ضلعی مبدل شده است. طول خارجی هر ضلع متفاوت از دیگر اضلاع می‌باشد، طول ضلع شرقی که مدخل امامزاده نیز در آن قرار گرفته ۶ / ۳۰ متر می‌باشد. حرم اصلی بنا به شکل مربع و به طول شمالی - جنوبی ۵ / ۳۰ متر و عرض شرقی - غربی ۵ / ۲۰ متر می‌باشد در چهار طرف حرم داخلی بنا چهار شاه‌نشین یا صفه به عرض ۳ متر و عمق ۱ / ۸۰ متر ساخته شده است که با تعبیه این صفه‌ها فضای بیشتری در داخل بنا ایجاد شده است.^{۱۹}

ضریح؛ ضریح چوبی با خانه‌بندی مربع ساده به طول ۲ / ۵۰ متر و عرض ۱ متر و ارتفاع کمتر از ۵۰ / ۱، به سبک ضریح‌های زمان شاه طهماسب اول در وسط حرم قرار دارد و درون آن، صورت قبر ساده‌ای با گچ ساخته‌اند که مانند اکثر بقاع

متبرکه قدیمی، در زیر بنا سردابی وجود دارد که قبر اصلی در کف سرداب قرار گرفته است.^{۲۰} (تصویر ۳-۴)

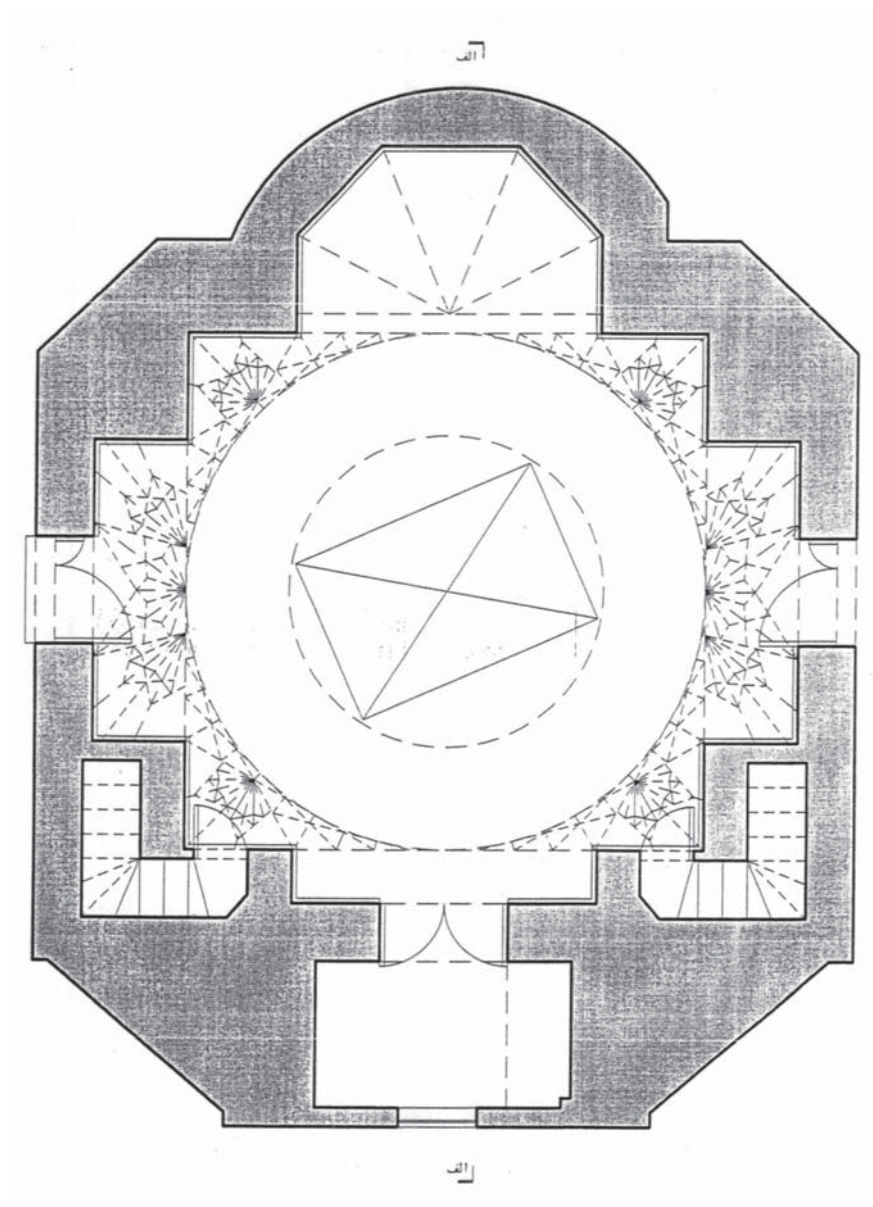

تصویر شماره ۳: ضریح چوبی بقعه امامزاده اسماعیل همدان

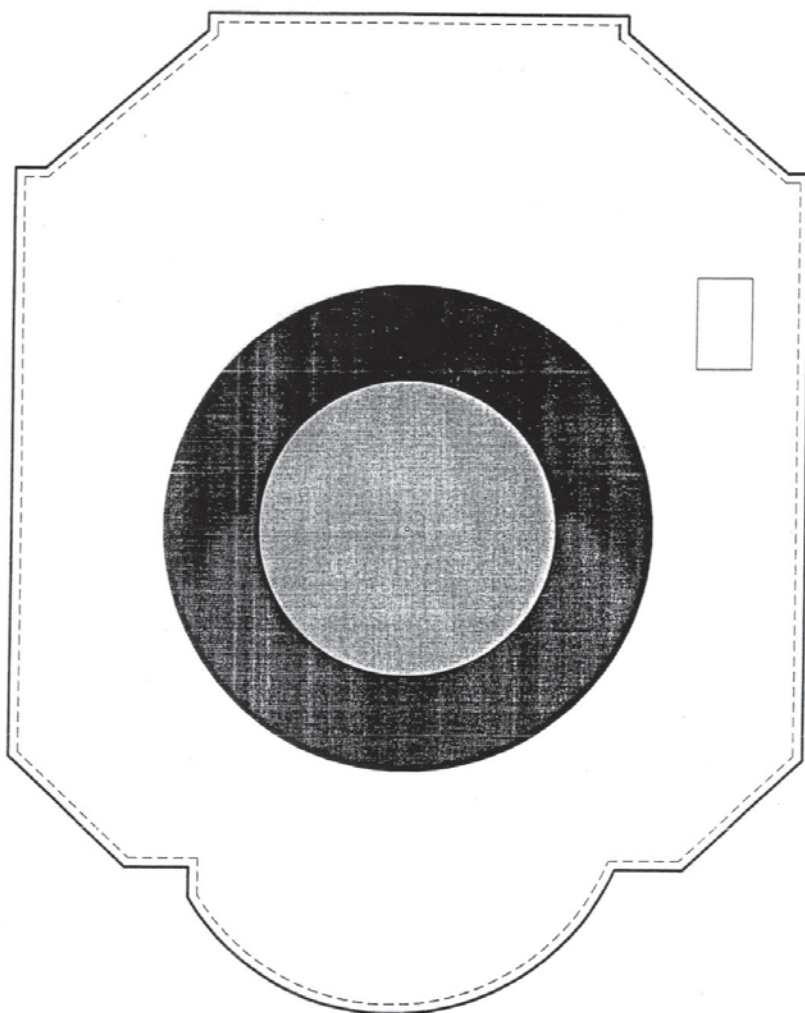

تصویر شماره ۴: قبر داخل ضریح چوبی بقعه امامزاده اسماعیل همدان

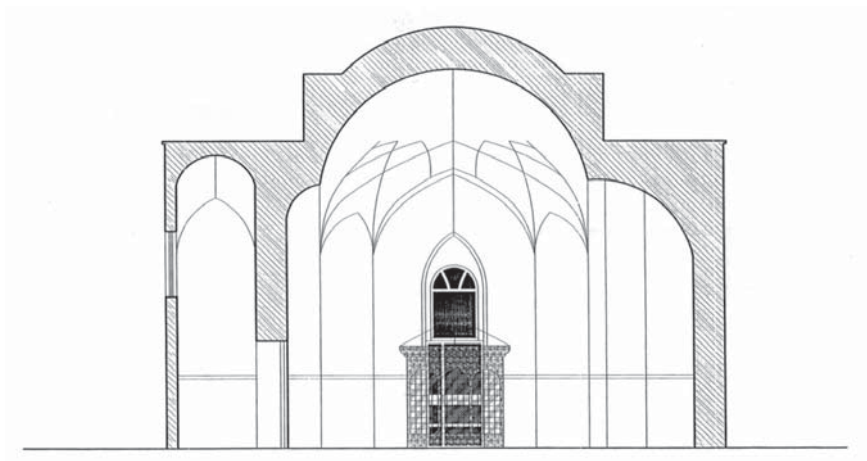

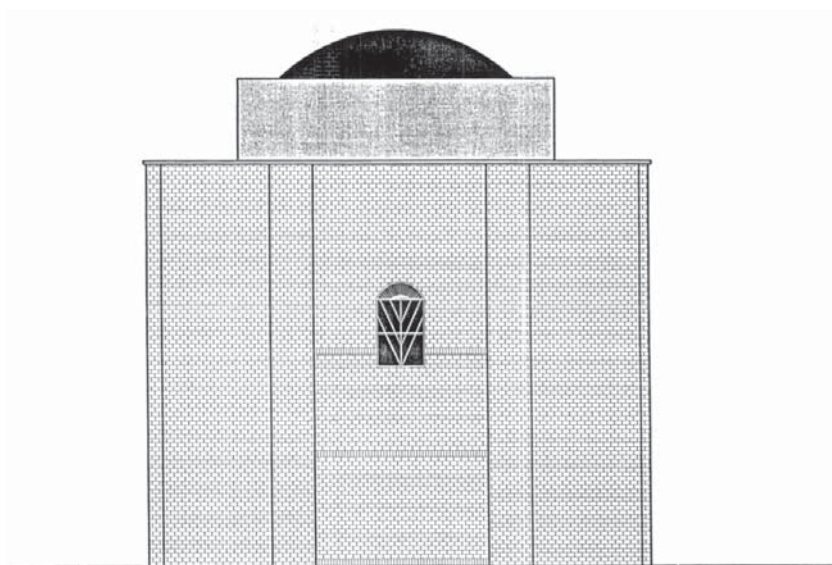
طرح شماره ۱: طبقه همکف امامزاده اسماعیل همدان

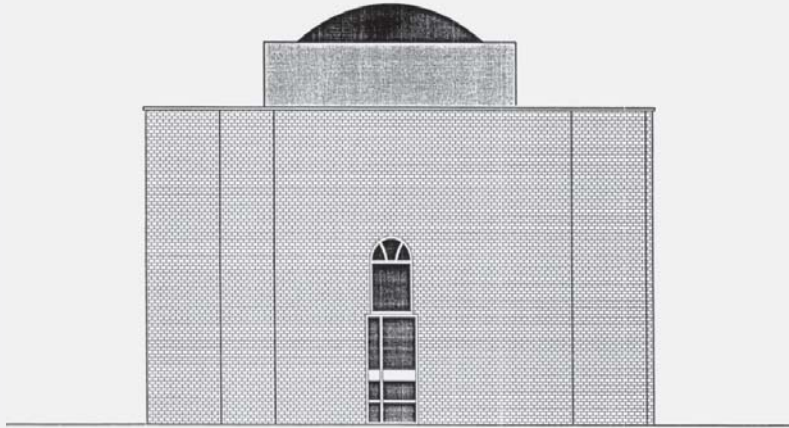
طرح شماره ۲: بام امامزاده اسماعیل همدان

طرح شماره ۳: برش الف - امامزاده اسماعیل همدان

طرح شماره ۴: نمای جنوبی بقعه امامزاده اسماعیل همدان

طرح شماره ۵: نمای شرقی بقعه امامزاده اسماعیل همدان

پی‌نوشت‌ها:

۱. بنای امامزاده اسماعیل در تاریخ ۲۵ / ۱۲ / ۱۳۸۰ به شماره ۵۰۴۸ در فهرست آثار ملی به ثبت رسیده است.
۲. دانشجوی دکتری باستان‌شناسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات تهران
۳. معماری ایران دوره اسلامی، ص ۶۱.
۴. فصلنامه اثر، شماره ۳۸-۳۹، ص ۳۲۵.
۵. هویت شهر (نگاهی به هویت شهر تهران)، ص ۱۹۴.
۶. معماری ایران دوره اسلامی، ص ۶۱.
۷. فصلنامه اثر، شماره ۳۸-۳۹، صص ۳۲۷-۳۲۵.
۸. تاریخ هنر و معماری ایران در دوره اسلامی، ص ۱۷۴.
۹. همان، ص ۱۷۱.
۱۰. همان، ص ۱۶۶.
۱۱. معماری ایران دوره اسلامی، ص ۷۸.
۱۲. تاریخ هنر و معماری ایران در دوره اسلامی، ص ۱۰۵.
۱۳. همان.
۱۴. معماری ایران در دوره صفویان، ص ۴۷۹.
۱۵. هگمتانه (در آثار تاریخی همدان)، ص ۳۲۵.
۱۶. همدان دروازه تاریخ، ص ۲۱۶.
۱۷. فصلنامه میراث جاویدان، شماره ۵۲، ص ۴۸.
۱۸. دایرةالمعارف تشیع، ج ۲، ص ۴۶۴.
۱۹. دایرةالمعارف بناهای آرامگاهی، ج ۲ (۱۳۷۶)، صص ۲۳۵-۲۳۷.
۲۰. همان (۱۳۷۴)، ص ۱۰۴.

منابع:

۱. هویت شهر (نگاهی به هویت شهر تهران)، مصطفی بهزادفر، نشر شهر (۱۳۸۶).
۲. همدان دروازه تاریخ، علی جهانپور، انتشارات سپهر دانش (۱۳۸۷).
۳. دایرةالمعارف بناهای تاریخی ایران در دوره اسلامی، ج ۲ (بناهای آرامگاهی)، گردآوری و تدوین کاظم ملازاده و مریم محمدی، پژوهشکده فرهنگ و هنر اسلامی ایران در دوره اسلامی، انتشارات حوزه هنری (چاپ ۱۳۷۴ و چاپ ۱۳۷۶).
۴. دایرةالمعارف تشیع، ج ۲، تهران (۱۳۶۲).
۵. تاریخ هنر و معماری ایران در دوره اسلامی، محمد یوسف کیانی، تهران، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، چاپ نهم: ۱۳۸۶.
۶. هگمتانه (در آثار تاریخی همدان)، سید محمدتقی مصطفوی، انتشارات نامشخص (۱۳۳۲).
۷. معماری ایران در دوره صفویان، رابرت هیلن براند، ترجمه یعقوب آژند، گردآورنده احسان یار شاطر، پژوهش دانشگاه کمبریج، تهران، انتشارات جامی (۱۳۸۰).
۸. معماری ایران دوره اسلامی، رابرت هیلن براند، گردآورنده محمدیوسف
- کیانی، تهران، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، چاپ پنجم (۱۳۸۶).
۹. «بناهای آرامگاهی همدان در دوره اسلامی»، رضا نظری ارشد، فصلنامه اثر، شماره ۳۸-۳۹، صص ۳۲۴-۳۴۵.
۱۰. «مزارات تاریخی همدان (۲)»، پرویز اذکابیسی، فصلنامه میراث جاویدان، شماره ۵۲.